

О.О. Музичук

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОГО НАПРЯМКУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЇ В СЕРЕДИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Перші роки повоєнного суспільства ставили ряд важливих завдань перед вітчизняною психологічною наукою. Українськими вченими проводились різноманітні дослідження, які були розрізнені у своїх спрямуваннях, тоді як існувала потреба в об'єднанні та проведенні координаційної роботи у їх розмаїтті. Тому, необхідно було створити психологічний центр, що займався б спрямуванням та координацією психологічної науки в Україні. Таким центром повстав Київський науково-дослідний інститут психології із відповідними відділеннями в Харкові та Одесі та на базі експериментальних лабораторій.

Ключові слова: українська психологія, галузі психології, кількісні та якісні характеристики, свідомість, самосвідомість.

Потреба в усвідомленні національної історії, культури, науки вимагає значного переосмислення їх розвитку, незалежного від ідеологічного та політичного впливу. Особливої актуальності набуває вивчення спадщини попередніх поколінь та їхнього внеску в побудову вітчизняної науки, вивчення вкладу вчених у розробку наукових проблем.

Серед вчених, що займалися дослідженням творчості київського напрямку в українській психології середини ХХ століття необхідно відмітити внески: Г.О.Балла, О.В.Скрипченко, М.-Л.А. Чепи, В.А.Моляко, В.А.Татенко.

Початок другої половини ХХ століття – це складний та надзвичайно значущий період у становленні та подальшому розвитку української психологічної науки. Це час, коли вітчизняна психологічна наука знаходилась під потужним ідеологічним тиском. Але незважаючи на це психологічна думка в Україні до середини ХХ століття виросла та окреслилася у потужну наукову силу. Це підтверджувалось виконанням низки теоретичних та експериментальних досліджень, що були відомі як у Радянському Союзі так і за кордоном. В цей період активно проводились наукові конференції з участю психологів радянських республік. Українські психологи приймали активну участь у роботі всесоюзних та всеросійських конференцій з психології, видається перший підручник з психології для вищих педагогічних шкіл за редакцією професора Григорія Силевича Костюка.

Всі ці досягнення міцніли та збагачувались внаслідок численних теоретичних та експериментальних досліджень і здобутків у суміжних галузях науки, які стали підґрунтям розвитку вітчизняної психологічної науки. Насамперед це наполегливі теоретичні та експериментальні наукові пошуки таких закладів як Український науково-дослідний інститут педагогіки, керівником відділу психології якого був професор Г.С.Костюк, Харківський педагогічний інститут, кафедрою психології якого спочатку керував професор О.М.Леонтьєв, а потім – доцент О.В.Запорожець, Київський університет,

керівником кафедри психології якого був професор О.М.Раєвський, Одеський педагогічний інститут з кафедрою психології під керівництвом професора Д.Г.Елькіна. [20]

Одночасно вітчизняна психологічна наука ставила перед собою чергу нових завдань виняткової важливості для повоєнної реальності. Насамперед слід було здійснити ряд важливих змін у системі освіти:

- Удосконалити навчальні плани і програми для різних типів шкіл;
- Розробити ефективні методи навчання з різних дисциплін;
- Розробити методи виховання підростаючого покоління;
- Підвищити кваліфікацію вчителів.

Також вимагалося обґрунтування ефективних методів професійного, дошкільного виховання, масової культосвітньої роботи та ін.

Здійснення цих завдань вимагало нових експериментальних досліджень, психологічного узагальнення досвіду кращих педагогічних надбань:

- Розроблення на основі цього найактуальніших проблем загальної й спеціальної, дитячої й педагогічної психології, проблем теорії й історії вітчизняної психології;

- Видання наукової, підручної і науково-популярної літератури з психології для педагогів та батьків. [20]

Всі ці фактори були тим підґрунтям, певними передумовами, які вимагали нових організаційно-структурних форм, які б сприяли успішному виконанню поставлених завдань у науковій психологічній роботі, тим більше, що до середини ХХ століття в Україні ще не було центрального науково-дослідного наукового інституту щоб займався виключно психологічними проблемами.

Середина ХХ століття ознаменувала собою високий розвиток психологічних вчень, які були розрізнені між собою у методологічному та концептуальному планах. Різноманітні напрямки психологічних досліджень розвивались самостійно у педагогічних інститутах та вищих наукових закладах. Психологія була заручницею педагогіки та фізіології і розвивалася у руслі виконання їхніх завдань. Таким чином, розвиток психології обмежувався виконанням локальних завдань. Тому, було необхідно створити психологічний центр, який би об'єднав психологічні досягнення у системну науку із вирішенням власне психологічних проблем на основі єдиних методологічних положень. Виконання цього завдання взяли на себе українські вчені: керівник кафедри педагогіки КДУ ім.Т.Г. Шевченка, заслужений діяч науки проф. Чавдаров С.Х.; керівник відділу методики математики УНДШП'у, заслужений діяч науки проф. Астряб А.М.; керівник кафедри психології КДУ ім.Шевченка проф. Раєвський О.М.; директор УНДШП'у доц. Чамата П.Р.; керівник відділу педагогіки УНДШП'у і кафедри педагогіки Ніжинського педагогічного інституту ім. Гоголя проф. Даденков М.Ф., що підтримали ініціативу професора Г.С. Костюка, який у той час очолював відділ психології УНДШП'у та кафедру психології КДПІ ім. Горького та звернулися із доповідною запискою на ім'я народного комісара освіти УРСР, академіка П.Г.Тичини. [20] Таким науковим центром мав бути створений в Україні науково-дослідний інститут психології. І на думку вчених найдоцільніше створити такий інститут

в Києві на основі відділу психології УНДП'у, який має певну матеріальну базу і згуртовані навколо нього наукові сили, як у м.Києві, так і поза ним.

Вищеназвані вчені вважали, що у структурі інституту потрібно передбачити, відповідно до завдань, які стояли перед психологією і основними галузями наук, такі відділи:

- відділ загальної психології;
- відділ дитячої психології;
- відділ педагогічної психології;
- відділ спеціальної психології;
- відділ вітчизняної історії психології;
- відділ психопатології.

При відділах мають бути відповідні лабораторії, кабінети, базові установи, фотокінолабораторія, експериментальні майстерні по конструюванню й виготовленню нових приладів і т.п. На інститут психології покладалися завдання "розробляти не тільки своїми силами актуальні психологічні питання у вищеназваних галузях, а й планувати й об'єднувати наукову роботу кафедр психології й інших психологічних осередків, гуртувати навколо себе периферичних наукових працівників з галузі психології, готувати через аспірантуру нові кадри психологів, а також підвищувати кваліфікацію наявних через семінари, конференції, видавати наукову і науково-популярну літературу з психології, розробляти наочні приладдя з психології для вузів, середньої школи, керувати виготовленням учбових кінофільмів, здійснювати масову психологічну роботу і т.п." [20]

Основну роботу пов'язану із організацією та розподілом роботи в науково-дослідному інституті психології проводив Г.С. Костюк. Разом з тим він займався важливими науково-дослідними проблемами, які зокрема виявляли особливості функціонування мислительних процесів у школярів. Одна із його наукових робіт, що пов'язана із особливостями формування числа у дітей, має в собі глибокий підтекст розв'язання одного із основних законів філософії, що виявляє закономірності співвідношення якісних та кількісних феноменів, а зокрема перехід якісних характеристик у кількісні та перехід кількісних характеристик у якісні на психологічному рівні та у онтогенетичному аспекті: "Дані педагогічної практики, а також експериментально-психологічні дослідження давно і незаперечно довели, що і у дітей поняття числа виникає в процесі пізнання ними кількісних відношень навколишніх предметів і розвитку у них здатності абстрагувати ці відношення від інших властивостей об'єктів. Загальновизнаною істиною став уже висновок про те, що розрізнення кількостей об'єктів спочатку має у дітей наочний характер і тільки згодом перетворюється на абстрактну числову їх оцінку." [14, с.11]

У своїй статті, підкреслюючи актуальність розгляду проблеми числа, проблеми якою цікавились педагоги та психологи, Г.С. Костюк зазначає важливість цієї проблеми як для психології так і для педагогіки. І тоді, як для педагогів поняття числа важливе з тієї сторони: "яким шляхом вести дітей до найефективнішого опанування ними поняття числа і числових операцій" та

“правильне розуміння психології утворення числових понять у дітей в процесі їх навчання має істотне значення для розроблення методики керівництва цим процесом з боку педагога”, то для психологів важливий: “як частковий випадок загального процесу утворення понять у дітей, і як важливий бік розумового розвитку дитини, що його з’ясування має першорядне теоретичне і практично педагогічне значення”. [14, с.10].

Г.С. Костюк зазначає також, що розвиток індивідуальних особливостей характеру та функціонування психічних процесів у дітей розвивається у процесі вирішення ними простих пізнавальних завдань: “Як і всякий акт усвідомлення, воно являє собою розв’язання нової для дитини задачі, яка вимагає абстрагування кількісних відношень від інших властивостей множин предметів.

Необхідність абстрагувати ці відношення породжується потребами самої діяльності дитини і тими умовами, при яких вона відбувається. Спільна діяльність дитини з іншими людьми, її взаємини з дорослими стають основним джерелом тих задач, розв’язання яких ставить дитину перед потребою виділити кількісну сторону множин об’єктів. Проте, як ми бачили, навіть адекватне оперування дитиною цими множинами не при всяких умовах приводить до усвідомлення нею їх кількісних відношень. Останні стають предметом її свідомості там, де виконання дії з множинами предметів натрапляє на труднощі, зумовлені розбіжністю між кількісним складом і іншими властивостями цих множин. В таких ситуаціях наявні у дитини способи оцінки кількісного складу множин, засновані на сприйманні їх якісних і просторових ознак, виявляється не тільки недостатніми, а й помилковими. Суперечність, що виникає між новими завданнями, перед якими стає дитина, і старими способами розрізнення множин предметів, спонукає її розкривати нові для неї сторони в тих об’єктах, з якими вона має справу.

Перші кроки по шляху усвідомлення кількісних відношень цих об’єктів дитина робить, переборюючи при виконанні практичних дій з множинами предметів труднощі, що виникають через розходження між кількісними і іншими властивостями цих множин. Переборюючи ці труднощі, вона доходить до усвідомлення того факту, що бувають однакові кількісно множини при різному їх зовнішньому вигляді і різному якісному складі. Це усвідомлення виникає не до розв’язання нової для дитини задачі, а в процесі її розв’язання.” [14, с.18]

В руслі психологічних досліджень київського напрямку існувала плідна праця між двома вченими Г.С. Костюком та П.Р. Чамагою, які не тільки разом працювали, але й висловлювали ідеї, що доповнювали одна одну у вивченні психології особистості. Так, Г.С. Костюк стверджує, що: “оперування множинами предметів і пізнання їх кількісних відношень з найранішого віку проймається мовою. Навіть перші її дифузні уявлення про множинність об’єктів, як ми бачили, оформлюється в мові. В мові виявляються і перші судження про кількісну однаковість порівнюваних груп предметів. Чистим судженням в дії вони бувають тільки у тих дітей, які дуже відстають у розвитку активної мови від своїх однолітків. З цих причин слово і стало засобом узагальнення перших кількісних суджень дитини.” [14, с.24]

П.Р. Чамата у дослідженні особливості мови в розвитку свідомості та само-

свідомості особистості розмірковує про те, що: “Свідомість існує в мові. Лише з допомогою мови людина виявляє свою свідомість, робить її дійсною для інших людей. Але тим самим вона робить свідомість дійсною і для самої себе, оскільки, лише усвідомлюючи своє ставлення до інших людей, людина усвідомлює саму себе. Звідси витікає, що в мові існує і самосвідомість.” [14, с.228]

П.Р. Чамата український педагог та психолог присвятив свої наукові роботи вивченню проблем становлення свідомості та самосвідомості особистості та пояснював, що тільки у процесі розвитку мови відбувається розвиток самосвідомості особистості. Таким чином, мова є формою існування семантичних полів особистості, які формують відношення особистості як до навколишнього оточення так і до самого себе.

Автор стверджує, що: “До змісту самосвідомості входить, нарешті, як істотний момент, усвідомлення людиною свого власного становлення і розвитку. Воно виражається у здатності людини знаходити подібність і відмінність у своїй особистості на різних етапах розвитку, у здатності відновлювати у своїй пам’яті події свого життя у тій послідовності, як вони відбувалися, і зберігати єдність своєї особистості на фоні невпинних змін, у здатності враховувати минуле у сучасному, передбачати майбутнє і т.д.” [14, с.229-230]

Від самосвідомості особистості залежить формування у неї певного образу “Я”, її самоцінка, відчуття певного статусу та позиції у соціумі. Вона формує почуття самоідентичності особистості по відношенню до соціуму. П.Р. Чамата стверджує, що: “самосвідомість, як і свідомість, є не пасивною, а активною властивістю особистості. Активність свідомості, як відомо, виражається в діяльності людини, спрямованій на перебудування світу, на змінювання умов свого існування. Активність самосвідомості відповідно виражається в діяльності, спрямованій на змінювання, удосконалення нею самої себе.” [14, с.228-229]

Наукова діяльність київського інституту психології була поєднана із його відділеннями, розташованими в інших містах України. Контроль за додержанням розпорядку роботи по Одеській і Харківській лабораторіях інституту було покладено на зав. Одеської лабораторії проф. Д.Г.Елькіна та зав. Харківської лабораторії канд. пед.наук П.І.Зінченка.

Широке поле наукових досліджень охопили інші відомі українські вчені, вони займалися такими темами та напрямками:

- залежність запам’ятовування від мотивів і діяльності; залежність запам’ятовування від співвідношення мотивів і способів дій; запам’ятовування в умовах виконання інтелектуальної і мнемічної задачі; психологічні основи підвищення продуктивності запам’ятовування учбового матеріалу учнями молодших класів (Зінченко І.П.);

- “Психологія” – підручник для середніх шкіл; методика викладання психології у середній школі; спадковість, середовище і виховання у формуванні особистості дитини; загальні питання психології розуміння учнями навчального матеріалу; психологічні погляди В.Г.Белінського (Костюк Г.С.);

- сприйняття дітьми комічних ситуацій у їх літературно-художньому зображенні; лекції для батьків про виховання дітей; виховання у дітей волі й

характеру (Ніколенко Д.Ф.);

- К.Д.Ушинський і сучасна йому західноєвропейська психологія; пам'ять і шляхи її покращення; стан викладання психології і логіки в середній школі; психологічні передумови розумового виховання у дітей; питання психологічного і морального виховання (Раєвський О.М.);

- генезис довільних рухів у дітей; про розвиток довільних рухів у дітей раннього віку; права і ліва рука у формуванні рухових навичок у дітей молодшого шкільного віку; психологічні питання керування позашкільним читанням у початковій школі; фізична культура дітей раннього віку (Тамуріді Р.І.);

- педагогіка й психологія пам'яті; Н.Н.Ланге і І.М.Сеченов; біль у тварин і її адаптивне значення (Елькін Д.Г.);

- до питання про розвиток розмірковування у дітей молодшого шкільного віку (Косма Т.В.);

- психологічний експеримент у середній школі (Мілерян Е.О., Ніколенко Д.Ф., Пелех П.М.). [18]

З питань дослідження історії психології велась робота над вивченням психологічної спадщини І.М.Сеченова, А.А.Потебні, А.І.Герцена, В.Г.Белінського, Н.Г.Чернишевського, М.А.Добролюбова, Т.Г.Шевченко, М.А.Антоновича, Д.І.Писарева, І.Я.Франко. Видавалися наукові збірники: Нариси з історії вітчизняної психології XVII — XVIII ст. (1952); Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст. ч. 1 — 2.(1955); Нариси з історії вітчизняної психології кінця IX і початку XX ст.(1959).

У 1954 році виходить IV т. “Науковиз записок інституту” за ред. Г.С.Костюка та О.М.Раєвського, присвячений питанням загальної психології. В ньому розглядаються експериментальні праці з вивчення інтонаційної чуттєвості, електричної чуттєвості мозку при увазі до звукових подразників, сприймання ритму, явищ післядії в зоровому аналізаторі, залежності утворення асоціацій від змісту дії, порушення мислення у хворих з лобним ураженням мозку.

У 1956 році виходить V том, за редакцією П.Р.Чамати та Д.Ф.Ніколенка, де розглядаються питання, присвячені дитячій та педагогічній психології, а саме: сприймання знайомих та не знайомих предметів дітьми дошкільного віку, роль мови у відтворенні наочного матеріалу у дошкільників, особливості оволодіння молодшими школярами мотивів поведінки літературних персонажів, особливості оволодіння молодшими школярами словарним складом мови, розуміння молодшими школярами алегорій, метафор, загадок, віршів, роль питань учителя у керівництві розумінн школярами художнього тексту, особливості оволодіння першокласниками художнім образом при розучуванні пісні та ін. [18]

Таким чином, можна зробити висновок про те, що становлення київського напрямку у розвитку психологічної науки в Україні відбувалося у складний період ідеологічних протиріч між матеріалістичними поглядами на розвиток науки та феноменами психічної реальності, які ставали все більш актуальними у зв'язку із прогресивним розвитком психологічної науки. Психологічний центр, що утворився на базі Київського інституту психології із відповідними відділеннями у Харкові та Одесі займався консолідацією психологічних осередків психологічної думки, що існували в Україні.

На його базі створювалися плани психологічних досліджень, розроблялася тематика проведення наукових конференцій, удосконалювалися плани у вищих наукових закладах, відбувалася плідна співпраця із іншими науководослідними інститутами, що у своїй діяльності використовували дані психологічних надбань.

Г.С. Костюк з ініціативи якого був створений Київський науково-дослідний інститут психології координував роботу його лабораторій і при необхідності розширював їх кількість та тематику досліджень, він був не тільки організатором а й творчим керівником лабораторних досліджень, що проводилися в інституті психології. Київський напрямок у розвитку психологічної науки характеризується об'єднуючим спрямуванням психологічної думки в Україні.

Література

1. Балл Г.О. Григорій Костюк – видатний психолог України (до 100-річчя від дня народження) Освіта і управління. – 1999. – № 3. – С. 218-224.
2. Балл Г.А., Моляко В.А., Татенко В.А. Научное наследие Г.С.Костюка и основные направления деятельности НИИ психологии УССР // Психологическая наука: проблемы и перспективы: Доклады Всесоюз. конф., посвященной 90-летию со дня рождения Г.С.Костюка. – К., 1992. – Т. I.
3. Балл Г.О. Наукова школа Г.С.Костюка: методологічні здобутки і настанови // Українська психологія: сучасний потенціал: Матеріали Четвертих Костюківських читань. – К., 1996. – Т. I.
4. Вікова та педагогічна психологія / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук, І.С.Булах та ін. – К.: Каравела 2007. – 400с.
5. Загальна психологія: Підручник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. - К.: Каравела, 2009. - 464 с.
6. Нариси з історії вітчизняної психології (ХУІІ-ХУІІІ).. - К.: Рад.школа, 1952 - 254 С.
7. Нариси з історії вітчизняної психології ХІХ ст. Ч.І. - К.: Рад.школа, 1955 - 260 С.
8. Нариси з історії вітчизняної психології ХІХ ст. Ч.ІІ. Психологічна спадщина І.М.Сеченова. - К.: Рад.школа, 1955 - 148 С.
9. Нариси з історії вітчизняної психології кінця ІХ і початку ХХ ст.: зб. стат. / за ред. проф. Г. С. Костюка. – К.: Рад. шк., 1959. – 291с.
10. Наукові записки том ІІ. За редакцією проф. Г.С.Костюка. Державне учбово-педагогічне видавництво “Радянська школа” Київ – 1950.
11. Наукові записки том ІІІ. За редакцією проф. Г.С.Костюка і проф. О.М. Раєвського. Державне учбово-педагогічне видавництво “Радянська школа” Київ – 1952.
12. Про предмет і завдання психології / Г. С. Костюк // Питання загальної психології: наук. зап. / за ред. проф. Г. С. Костюка і проф. О. М. Раєвського. – К.: Рад. шк., 1956. – Т. ІV. – 211 с.

13. Праці республіканської психологічної конференції: наук. зап. / за ред. проф. Г. С. Костюка, проф. О. М. Раєвського, доц. П. Р. Чамата. - К.: Рад. шк., 1956. - Т. VI. – 310с.

14. Про генезис поняття числа у дітей / Г. С. Костюк // Наук. записки НДІ психол. УРСР. – К., 1949. – Т. I. – С. 10-32.

15. Скрипченко О.В., Лисянська Т.М., Скрипченко Л.О. Довідник з педагогіки і психології. Навчальний посібник для викладачів, аспірантів та студентів педагогічних навчальних закладів.— К : НПУ імені М.П. Драгоманова. 2000 — 216 с.

16. Чамата П. Р. Роль мови в формуванні самосвідомості у дітей // Рад. шк. 1952. №10.

17. Чамата П. Р. Самосвідомість особистості. В книзі : Психологія. Підручник для педагогічних вузів. /За редакцією Костюка Г.С./ В розділі XVII, стор.470-476 К., 1955.

18. Чамата П. Р. В Украинском институте психологии. Журнал «Вопросы психологии» №1 за 1955 с. 123-125.

19. Чамата П. Психологічна наука в УРСР за 40 рр. Наук. Записки Київ. Пед. Інституту, т. 28. К. 1958;

20. Чепя М.-Л.А. Організаційний та тематичний контекст становлення української загальної психології, /1945 – 1950 роки/ - В зб: Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб наукових праць Ін-ту психології ім.Г.С.Костюка АПН України Том VII вип. 1 К. 2005 с. 355 – 366.

Первые годы послевоенного общества ставили ряд важных задач перед отечественной психологической наукой. Украинскими учеными проводились различные исследования, которые были разрознены по своей направленности, тогда как существовала потребность в объединении и проведении координационной работы в их разнообразии. Поэтому необходимо было создать психологический центр, который был бы организационным центром, который координировал бы развитие психологической науки в Украине. Таким центром стал Киевский научно-исследовательский институт психологии с отделениями в Харькове и Одессе на базе экспериментальных лабораторий.

Ключевые слова: украинская психология, отрасли психологии, количественные и качественные характеристики, сознание, самосознание.

Early years of a postwar society posed numbers of important tasks in front of the National Psychology. Ukrainian scientists conducted various studies that have been very diverse in their directions, mean while there was a great need in combining and coordinating their work, and bringing them to the same focus. That is why it was necessary to create United Psychological Center, which would be able to coordinate and focus Ukrainian Psychological Science in one direction. Kyiv Research Institute of Psychology has become this type of a center with several offices in Kharkiv and Odessa with hands on experimental laboratories.

Keywords: Ukrainian psychology, psychology, quantitative and qualitative characteristics, consciousness, self-consciousness.